

Tadeusza Czackiego spotkania z Karaimami

Mariusz Pawelec

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Nauk Społecznych

Tadeusz Czacki's Encounters with the Karaims

Summary: The first scholar to research the Karaim community in Eastern Europe was Count Thaddeus Czacki (1765–1813). Initially, in his capacity as a member of the government commission in the First Republic of Poland, he dealt with the issue of taxes levied on the Karaim population. In 1788 he advocated their exemption from the poll tax. It may have been he himself who was behind the Karaim petition from Lutsk written in 1790 and addressed to the Polish parliament. This appeal called for a separate tax arrangement for Karaims distinct from that for the Jews. After the collapse of the Polish state, Czacki remained a spokesperson for the interests of the Polish Karaims in the Russian Empire. Evidence of this is a letter sent to him in 1807 by the Karaims of Lutsk. Count Czacki became a member of the committee for the solution of Jewish affairs established by Tsar Alexander I. It is in this context that we should read his essays on Jews and Karaims, published in Vilnius in 1807 and translated into Russian. Thanks to his endeavours, he can justly be called the father of Karaim studies.

Keywords: Thaddeus Czacki, First Republic of Poland, Russia, Karaims, Karaim studies

Upłynęło dwieście dziesięć lat od ukazania się drukiem pierwszej w polskim piśmiennictwie publikacji w całości poświęconej Karaimom. Była nią

niewielka, zaledwie dwunastostronicowa dysertacja Tadeusza Czackiego¹ pt. *Rozprawa o Karaitach*, wydana w Wilnie w 1807 r. Dzięki pracy tej, wielokrotnie przedrukowywanej i tłumaczonej na inne języki, autorowi przysługuje zasłużone miano „ojca” polskiego karaimoznawstwa². Pomimo nieznamościami języka hebrajskiego, niezbędnego dla zapoznania się z dorobkiem piśmiennictwa karaimskiego, Czacki zdołał zgromadzić i wykorzystać niemal całą dostępną literaturę dotyczącą tej wspólnoty. W odróżnieniu od swych rodzimych poprzedników (Benedykt Chmielowski, Jędrzej Kitowicz, Karol Wyrwicz, Ignacy Krasicki) wzmiankujących zaledwie o Karaimach, zebrał on bogate informacje, czerpiąc je bezpośrednio od nich samych.

Jednocześnie niemal równo osiemdziesiąt lat temu krakowski turkolog Włodzimierz Zajączkowski ogłosił drukiem nieznanym wcześniej dokument z tegoż samego 1807 r., dotyczący związków łączących hrabiego Czackiego ze społecznością karaimską. Odnaleziony w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie niepokąźny objętościowo tekst został przez badacza opatrzone komentarzem edytorskim i opublikowany w 1938 r. na łamach „Myśli Karaimskiej”³. Jest to zapis listu skierowanego do Czackiego przez gminę karaimską w Łucku na Wołyniu. Choć dokument był przywoływany w następnych dekadach m.in. przez Aleksandra Dubińskiego⁴, Jana

¹ A. Knot, *Czacki Tadeusz (1765–1813)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. W. Kołopczyński, t. IV, Kraków 1938, s. 144–146; A.F. Grabski, *Oświeceniowy antenat pozytywistów – Tadeusz Czacki jako historyk*, [w:] idem, *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*, Warszawa 1972, s. 54–103; E. Melamed, *Porickij bibliofil, „Al’manah bibliofila”*, vyp. V, Moskwa 1978, s. 115–126; I. Jakubowski, *Tadeusza Czackiego „Rozprawa o Żydach” a prawo rzymskie*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. LXXII, 2005, s. 9–20; E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1764–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006; C. Langier, *Tadeusz Czacki. Pisarz, patriota, działacz oświatowy*, Częstochowa 2007; I. Bulkina, «Izvestnaâ famil’â». *Pol’skij patriot graf Faddej Čackij, „Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia”*, vol. XII, Tartu 2011, s. 250–264.

² M. Pawelec, *Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej*, [w:] *Karaimi*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 104, 109.

³ W. Zajączkowski, *Z dziejów gminy karaimskiej w Łucku*, „Myśl Karaimska” 12, 1938, s. 109–110.

⁴ A. Dubiński, *Włodzimierz Zajączkowski in memoriam*, „Przegląd Orientalistyczny” 1983, 1–4, s. 185.

Tyszkiewicz⁵ czy Stefana Gąsiorowskiego⁶, nie doczekał się pełniejszego omówienia w stopniu, na jaki niewątpliwie zasługuje.

Pozwolę sobie przytoczyć znaczący jego fragment:

Jaśnie Wielmożny Panie Dobrodzieju! Wiadoma całemu światu laskawa protekcja JW. Pana Dobrodzieja, którą dawać zwykłeś bidnym, i potylekroć razy przez nas Karaitów Łuckich odbierana Jego Pańska Dobroczynność, ośmiela nas, iż garniemy się pod Jego Pańską opiekę z niniejszemi proźbami. Nikt lepiej dociekać i wyjaśniać niemoże zdarzeń w dziejach ludzkich, które dawność czasów upłynionych zakryła przed ludźmi, iak Twoia JW. Panie obszerna wiadomość rzeczy. Karaity Łucy są bezwątptienia gałęzią owych Azjatyckich narodów, które zamieszkały niektóre okolice wschodnie państw Rossyjskich, osobliwie Hersonu i Tauryki, są tego dowodem Karaiici Dubassarscy. Ci ostatni stanowią samodzielną gminę i placą podatki właściwe Chrześcianom. (...) Niesiemy więc nasze pokorne proźby do JW. Pana Dobrodzieja, abyś raczył wyiednać dla nas odpowiedź pomyślną na naszą dawniej podaną proźbę. Za laskawą dla nas pomoc Pańską nie przestajemy błagać Naywyższego Stwórcy o zachowanie szczęśliwe Jego osoby zostaiąc z naygłębszym uszanowaniem Jaśnie Wielmożnego Pana Dobrodzieja nayniższemi podnóżkami. Dan w Łucku dnia 4 sierpnia 1807 roku⁷.

Poniżej znajdują się mało wyraźne podpisy uznane przez Zajączkowskiego za nieczytelne⁸. Tyszkiewicz zdołał jednak odczytać jeden z nich jako „Mordko Josiowicz”⁹. Prawdopodobnie należał on do Mordechaja Sułtańskiego syna Józefa (1772–1863), pełniącego przed 1812 r. obowiązki łuckiego hazzana.

Wspomniana w korespondencji protekcja Czackiego i wielokrotnie okazywana z jego strony dobroczynność względem łuckich Karaimów, każdą widzieć relacje łączące go z tą niewielką wspólnotą jako stosunkowo życzliwe. Po raz pierwszy wyraz zainteresowania Czackiego Karaimami odnaleźć można jeszcze w latach 80. XVIII w., gdy pozostawał on urzędnikiem Komisji Skarbu Koronnego. Jak sam napisał po latach:

„Wyznaczony w 1787 roku przez komisję skarbową do objazdu południowych prowincji; poznauszy Karaitów sposób postępowania przelożyłem, aby od pogłównego byli

⁵ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVII w.*, Warszawa 1989, s. 149.

⁶ S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapest 2008, s. 26.

⁷ BCzart., sygn. 1181, s. 503.

⁸ W. Zajączkowski, *Z dziejów gminy...*, s. 109.

⁹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie...*, s. 149 przyp. 10.

*wolnemi. Wiadome zmiany nie dozwoliły dokonać ułożonej reformy żydów, i ten projekt skutku nie otrzymał.*¹⁰

Istotnie, jako komisarz tejże Komisji dokonał on objazdu prowincji ruskiej i ukraińskiej w miesiącach czerwcu, lipcu i sierpniu 1787 r. Prawdopodobnie odwiedził wówczas i Łuck, będący największym skupiskiem ludności karaimskiej w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej¹¹. Na podstawie objazdu sporządził Czacki raport podany magistraturze skarbowej w marcu następnego roku¹².

Wzmianka o propozycji zwolnienia ludności karaimskiej z podatku pogłównego, którym obciążona była wraz z ludnością żydowską, jest szczególnie interesująca. Bowiern konstytucja sejmowa z 1775 r. podnosząc stawkę tego podatku z 2 do 3 złp, zwalniała jednocześnie z obowiązku jego uiszczania te rodziny podlegające dotychczas pogłównemu żydowskiemu, które podjęłyby się uprawy roli. Jak podawał Czacki we wspomnianym raporcie, z możliwości tej skorzystało na terenach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej zaledwie 14 rodzin żydowskich. Tymczasem wedle jego propozycji ogół Karaimów niezależnie od wykonywanego zajęcia miałby zostać zwolniony od pogłównego. Byłoby to pierwsze tak znaczące w polskim prawodawstwie skarbowym oddzielenie Żydów i Karaimów. Dotychczas bowiem – jak zauważał Czacki – „w prawach naszych nie czyniono różnicy między temi żydów oddziałami”¹³.

¹⁰ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach*, dodatek do: *Rosprawa o Żydach*, Wilno 1807, s. 267. Prymarnie tekst poświęcony Karaimom miał się ukazać w 1807 r. na łamach „Dziennika Wileńskiego”, por. K. Estreicher, *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. I, Kraków 1872, s. 230; W. Wierzbieniec, *Judaika polskie z XIX wieku, Materiały do bibliografii*, Cz. 1, Kraków 1999, s. 64 nr 675. Autorzy obu bibliografii nie dysponując egzemplarzem czasopisma, nie zamieścili oznaczenia numeru, ani stron druku. Prawdopodobnie jest to pomyłka, gdyż w latach 1807–1815 „Dziennik Wileński” się nie ukazywał. Omyłkową jest zapewne również informacja o edycji dokonanej w Wilnie w 1806 r. (sic!), por. *O żydach Karaimach*, „Biblioteka Warszawska”, 1844, t. II, s. 413. Choć *Dodatek Trzeciej do Gazety Kuryera Litewskiego*, nr 60, z 26 VII 1816 r. anonsował: „Rozprawa o Żydach i Karaimach, przez Tadeusza Czackiego, 8. w Wilnie 1806, zł. 4, na pap. angielskim zł. 6 gr. 20”.

¹¹ Według lustracji z 1787 r. w Łucku znajdowały się 33 domy karaimskie, a także 141 Karaimów zamieszkałych w mieście i najbliższej okolicy, zob. S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie...*, s. 195.

¹² J. I. Kraszewski, *Pierwsze prace Tadeusza Czackiego S.N.*, „Athenaeum”, t. II, 1846, s. 5–66.

¹³ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 267.

Niestety, nie są znane żadne bliższe szczegóły owego przedłożenia przygotowanego przez Czackiego. Późniejszy jego projekt reformy społeczeństwa żydowskiego opracowany w okresie Sejmu Czteroletniego i opublikowany w 1807 r. nie zawierał passusu poświęconego Karaimom. Możliwe zatem, że uwaga ta („poznawszy Karaitów sposób postępowania przełożyłem, aby od pogłównego byli wolnemi”) nie dotyczyła wspomnianego projektu¹⁴.

Innym śladem uwagi Czackiego jako członka Komisji Skarbowej nad zagadnieniem karaimskim jest dokonana przez niego próba oszacowania liczebności populacji karaimskiej. Dokonał on jej w oparciu o rewizję głów żydowskich przeprowadzoną w 1790 r. (uniwersał Komisji Skarbu Koronnego ogłaszający lustrację wydany został 30 czerwca). Na obszarze Korony i Litwy (w granicach po I rozbiorze) miało zamieszkiwać wówczas 2184 karaimskich mężczyzn¹⁵. „Dołączając taką liczbę kobiet – pisze Czacki – wypada liczba wszystkich Karaimów 4368.”¹⁶ Prawdopodobnie przeprowadzenie tego szacunku dowodzącego skali populacji ludności karaimskiej miało związek z zamysłem wyjęcia jej z podlegania pod ustawę sejmową o pogłównym żydowskim.

W czerwcu 1790 r. sejm powołał dziesięcioosobową Deputację do spraw projektu reformy żydowskiej¹⁷. Na ręce członków deputacji skierowany został m.in. memoriał gminy karaimskiej w Łucku. Nie zamierzam w tym miejscu omawiać szczegółowo treści tego dokumentu, jest on dobrze znany

---

¹⁴ J. I. Kraszewski, *Pierwsze prace...*, s. 22, wspomina o części raportu Czackiego poświęconego zagadnieniu żydowskiemu („potem Lustracja głów żydowskich i indagacja o dokładności jej”), ale w swym omówieniu pomija ją.

¹⁵ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. I, wyd. 2, Kraków – Warszawa 1897, s. 159, przypuszczał, że chodzi o lustrację z 1791 r. Omyłkowo podał on też liczbę 2148 Karaimów płci męskiej. Pomyłki te skorygował W. Smoleński, *Z dziejów wewnętrznych Polski za Stanisława Augusta*, [w:] idem, *Pisma historyczne*, t. III, Kraków 1901, s. 18.

¹⁶ T. Czacki, *O Litewskich i Polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 Roku wydanem*, t. II, Warszawa 1801, s. 214 nota 1621.

¹⁷ Działalność deputacji omówił W. Smoleński, *Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII wieku*, Warszawa 1876, s. 72–83, por. J. Ziółek, *Sprawa Żydów na Sejmie Czteroletnim*, „Teki Komisji Historycznej PAN Oddział w Lublinie”, t. VI, 2009, s. 9–15. Ta ostatnia praca powielił wcześniejszy błąd, jakoby T. Czacki był członkiem sejmowej komisji do spraw żydowskich, ibidem, s. 10.

w literaturze przedmiotu¹⁸. Chciałbym jednak zwrócić uwagę na wątek wiążący się z treścią przywołanego na wstępie listu z 1807 r. Otóż, Karaimi łuccy podkreślając w swym memoriale różnice dzielące ich od Żydów, postulują uwolnienie od skarbowej zależności od kahałów żydowskich i przyznanie im odrębnych praw. Jako przykład ekonomicznej aktywności przytoczone zostały gminy karaimskie w Haliczu i Kukizowie, znajdujące się za austriackim kordonem. Przywołanie położenia zamieszkujących Galicję rodaków nie było bynajmniej przypadkowe. W marcu 1790 r. władze austriackie przyznały Karaimom galicyjskim przywilej w dziedzinie podatków, oddzielający ich od ludności żydowskiej i zrównujący z chrześcijańską. Sugestia dla sejmowej deputacji była zatem czytelna¹⁹.

Warto podkreślić, że memoriał gminy łuckich Karaimów nie był skierowany tylko do wąskiego grona członków deputacji. Pismo to zostało bowiem wydane jako druk ulotny wykorzystywany w ożywionej politycznie atmosferze okresu Sejmu Czteroletniego. Posłużenie się słowem drukowanym do wyrażenia swych postulatów przez nieliczną i zachowawczą wspólnotę karaimską, skłania do przekonania, że inspiracja do takiego działania wyszła z zewnątrz. Być może stał za nią Czacki. Do tej pory nikt z badaczy nie wiązał memoriału Karaimów łuckich z jego postacią. Nie można także wykluczyć, że odezwa ta była wyrazem wspólnego stanowiska nie tylko gminy w Łucku, ale i również siostrzanych gmin karaimskich w Trokach, Poniewieżu i Nowym Mieście, których nazwy pojawiają się w tekście. A jednak została ona wystosowana w imieniu „Synagogi Karaimów łuckich” i podpisana przez jej dwóch przedstawicieli, Samuela Josiowicza i Marko Ickowicza. Zapewne zaistniały istotne przyczyny, które zadecydowały o takim właśnie sygnowaniu dokumentu.

W kolejnych latach wraz z upadkiem państwowości Czacki osiadł na stałe w rodzinnym Porycku na Wołyniu (lipiec 1803 r.), rezygnując z funkcji urzędnika państwowego. Skupił się na wzbogacaniu księgozbioru i kolekcji rękopisów oraz zainteresowaniach naukowych. Nie brakowało w nich

¹⁸ M. Bałaban, *Studja historyczne*, Warszawa 1927, s. 51–53; A. Zajączkowski, *Karaims in Poland. History, language, folklore, science*, Warsaw – La Haye – Paris 1961, s. 65; S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie...*, s. 267–269; R. Witkowski, *Odezwa Karaimów łuckich w czasach reform Sejmu Wielkiego*, „Almanach Karaimski”, nr 1, 2007, s. 53–58.

¹⁹ Memoriał miał powstać między lipcem 1790 a majem 1792 r., zob. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. VI, oprac. A. Eisenbach [et al.], Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 524 dok. 102.

i tematyki karaimskiej, choć teraz akcent przesunął się z kwestii relacji Karaimów wobec państwa ku zagadnieniom dotyczącym ich pochodzenia, historii, religii i kultury.

W latach 1800–1801 ukazała się drukiem w Warszawie jego praca *O litewskich i polskich prawach*. W drugim jej tomie zamieszczony został w formie rozbudowanej noty fragment poświęcony stosunkom panującym pomiędzy rabanitami i karaimami, opisany w oparciu o dzieła europejskich autorów, głównie hebraistów (Johann Heinrich Hottinger, Giulio Bartolucci, Jakob Trigland, Johann Christoph Wolf oraz Johann Gottfried Schupart). Przywołani zostali również – po raz pierwszy w polskim piśmiennictwie – autorzy karaimscy (Aaron syn Jozefa, Aaron syn Eliasza) oraz łacińskie tłumaczenia tytułów ich dzieł (nie bez pomyłek). Znaleźć można jednak w niej także informacje dotyczące Karaimów w państwie polsko-litewskim, pochodzące z rodzimych źródeł m.in. Metryki Litewskiej i odnalezione tam przez Mateusza Nielubowicza. Na szczególną uwagę zasługuje wzmianka o konfliktach karaimsko-żydowskich w czasach Zygmunta I oraz nieudanych próbach wydania ksiąg Starego Testamentu „Samarytańskim językiem” (czyli po karaimsku)²⁰.

W pierwszym tomie znalazła się zaś informacja o zwolnieniu przez Zygmunta Starego w 1506 r. gmin żydowskiej i karaimskiej w Łucku od obowiązku uiszczania miejscowemu staroście rocznej opłaty w wysokości 12 kop groszy litewskich²¹. Czacki wadliwie zinterpretował dokument źródłowy uznając, że chodzi o podatek związany z osobą duchownego zamiast należności za domy zgromadzeń obu wspólnot²².

Z początkiem 1803 r. podjął Czacki przygotowania zmierzające do opracowania rozszerzonej wersji wspomnianego dzieła o prawach funkcjonujących w Rzeczypospolitej. Celowi temu miał służyć napisany przezeń konspekt swej pracy. W części drugiej w punkcie dziewiątym zatytułowanym „O prawach

²⁰ T. Czacki, *O Litewskich i Polskich prawach...*, t. II, s. 212–214 nota 1621. O udaremnionej przez Żydów edycji w języku karaimskim za kanclerstwa Olbrachta Gasztolda (lata 1522–1539) zob. S. Szyszman, *Où la conversion du roi Khazar Bulan a-t-elle eu lieu?*, [w:] *Hommages à André Dupon-Sommer*, eds. A. Caquot, M. Philolenko, Paris 1971, s. 536–537.

²¹ T. Czacki, *O Litewskich i Polskich prawach...*, t. I, s. 109 nota 524, zob. S. Beršadskij, *Litovskie evrei. Istoriâ ih ũridičeskago i obšestvennago položenâ v Litve ot Vitovta do Lũblinskoj unii, 1388–1569*, S.-Peterburg 1883, s. 79.

²² Błąd ten został następnie powielony, a termin ‘karaimowe’ stał się niepoprawnym określeniem podatku płaconego przez Karaimów, zob. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I, cz. 2, Warszawa 1808, s. 959, t. V, Warszawa 1812, s. 2.

dla Żydów” znalazł się paragraf omawiający różnice pomiędzy wspólnotą karaimską i talmudyczną („Podział na Karaimów i Faryzeuszów czyli Rabinistów”)²³. Konspekt ten udostępnił on gronu zainteresowanych, wśród których znajdował się m.in. Hugo Kołłątaj. Ten ostatni odniósł się do usytuowania punktu o prawach dla starozakonnych, skorygował też nieznacznie brzmienie paragrafu dotyczącego rozbieżności między dwiema wspólnotami („Podział Żydów w naszym kraju na Karaimów i Rabinistów”)²⁴. Prawdopodobnie już na tym etapie prac Czacki zdecydował, że poszczególne zagadnienia będzie opracowywał stopniowo w formie rozpraw, poddając je ocenie zaprzyjaźnionych badaczy. Postanowił także, iż z tematyki poświęconej prawom ludności religii starozakonnej wyodrębni w osobnej rozprawie problematykę dotyczącą Karaimów²⁵.

W rozszerzonej przez Czackiego wersji *O litewskich i polskich prawach* wydanej dopiero pośmiertnie w 1844 r. w Poznaniu²⁶ znalazł się interesujący zapis autora: „U Karaimów Łuckich czynilem w Lipcu 1803 roku badania”²⁷. Zgadza się to z inną zamieszczoną tam wzmianką, że pisał on swe uwagi w roku 5563 wg chronologii biblijnej, tj. pomiędzy jesienią 1802 i 1803 r. ery chrześcijańskiej. O bezpośrednim kontakcie z gminą karaimską w Łucku świadczy ponadto zapis tytułu jednego z wydań Biblii znajdującej się w tamtejszej kienesie (nie pojawia się on w pierwodruku pracy Czackiego z 1801 r.)²⁸.

Przygotowywana przez Czackiego rozprawka poświęcona Karaimom gotowa była prawdopodobnie dopiero w lipcu 1804 r. Autor przesłał ją Kołłątajowi z prośbą o krytyczne uwagi w korespondencji z 30 lipca tegoż roku²⁹.

²³ H. Kołłątaj, *Korrespondencja listowna z Tadeuszem Czackim*, wyd. F. Kojsiewicz, t. I, Kraków 1844, s. 7.

²⁴ Ibidem, s. 48.

²⁵ Nie sposób zgodzić się z Ireneuszem Jakubowskim, który zakładał, że zainteresowanie Czackiego Karaimami pojawiło się nagle, podczas zbierania materiałów o Żydach, zob. idem, *Tadeusza Czackiego „Rozprawa o Żydach”...*, s. 13.

²⁶ E. R[aczyński], *Przedmowa Wydawcy*, [w:] T. Czacki, *Dziela zebrane*, wyd. E. Raczyński, t. I, Poznań 1843, s. III.

²⁷ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*, [w:] idem, *Dziela zebrane*, wyd. E. Raczyński, t. II, Poznań 1844, s. 207 nota 411.

²⁸ Ibidem („Biblia Hebraica cum notis Masorethi[ci]s, et numeris distinctionum in Paraschas accurante Christiano Reineccio 1739 roku. Lipsiae et Hamburgi”).

²⁹ H. Kołłątaj, *Korrespondencja listowna...*, t. II, s. 410 („Ośmielał się przesłać rozprawę o Karaitach. Racz laskawie surowo ją sądzić, kosztowała mnie pracy”).

Czackiemu wyraźnie bardzo zależało na opinii byłego rektora Szkoły Głównej Koronnej, skoro w liście doń skierowanym 20 sierpnia ponowił swą prośbę³⁰. Po kilku miesiącach, 26 listopada 1804 r. wyrażał przekonanie, że pozytywne zdanie Kołłątaja o obu rozprawach, tj. karaimejskiej i żydowskiej, przekona go ostatecznie do decyzji wydania ich drukiem³¹. Niestety uwagi Kołłątaja dotyczące tematyki karaimejskiej nie pojawiają się w zachowanej korespondencji, być może nawet nie zostały sporządzone. Należy przyjąć, że rozprawka karaimejska spotkała się z jego wysoką oceną³². Porównanie noty traktującej o wspólnocie karaimejskiej, zamieszczonej w warszawskim wydaniu *O litewskich i polskich prawach* z odpowiednim fragmentem w edycji poznańskiej dowodzi, jak znacząco pogłębiła się wiedza Czackiego o Karaimach polsko-litewskich. W pierwszym wydaniu tego tytułu informacje o wspólnocie karaimejskiej pochodzące od niej samej są wyjątkowo zdawkowe³³.

Późną jesienią 1804 r. prace badacza z Porycka nad zagadnieniem statusu ludności starozakonnej obejmującej Żydów i Karaimów uległy przyspieszeniu. Przyczyniła się do tego zapowiedź ukończenia prac nad projektem reformy Żydów przygotowywanym w Petersburgu³⁴. W związku z powyższym pisał Czacki do Kołłątaja 20 października 1804 r. „Gdy teraz o reformie Żydów w Rosyi myślą, czy nie wypada tę rozprawę pierwej wydać. To wszystko JW. Pan zdecyduj”³⁵. Miesiąc później, 26 listopada, upewniał się u swego korespondenta: „Miałem honor w moim dawniejszym liście, zdając sprawę o moim planie, wyrazić, że w artykule IX jest plan do reformy Żydów; rozumiem, że jest lepszy niż ten, który komitet petersburski podał”³⁶. Plan reformy Żydów to dawny projekt Czackiego z 1790 r., zaś wspomniane w liście ciało opiniodawcze to powołany przez Aleksandra I 9 listopada 1802 r. Komitet dla

³⁰ Ibidem, t. II, s. 430 („Radbym pańską opinią wiedział o Karaitów rozprawie”).

³¹ Ibidem, t. III, s. 90 („Jeżeli WP. Pan będziesz kontent i ośmielisz mię do wydrukowania tej rozprawy [O Żydach – przyp. M.P] i o Karaitach, będę ze spokojnością czekał wyroku uczonych i rozsądnych idiotów”).

³² E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 268.

³³ T. Czacki, *O Litewskich i Polskich prawach...*, t. II, s. 214 („Karaimów podanie świadczy, że ich oycowie przyszli ze Wschodnich kraiów. Zdaie się, że w Litwie, i na Wołyniu założyli tylko siedlisko. Akta szesnastego wieku tylko daią świadectwo, że od dawnych czasów u nas znajdowali się”).

³⁴ C. Langier, *Tadeusz Czacki jako historyk*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”. Pedagogika, t. VIII/X, 1999–2001, s. 154.

³⁵ H. Kołłątaj, *Korespondencya listowna...*, t. II, s. 65.

³⁶ Ibidem, t. III, s. 90.

urządzenia Żydów (*Комитет о благоустройстве евреев*). W jego skład weszli obok wyższych urzędników rosyjskich także książę Adam Jerzy Czartoryski i Seweryn hr. Potocki. Komitet ten istotnie opracował „Statut o urządzeniu Żydów” (*Положение о евреях*) zatwierdzony przez cara 9 grudnia 1804 r.³⁷

Z nieznanых powodów Czacki nie zdecydował się jeszcze wówczas – mimo zapowiedzi – na wydanie obu wspomnianych rozpraw. Wciąż uzupełniał tekst poświęcony prawom ludności żydowskiej. Zależało mu na opinii m.in. filologa klasycznego i znawcy kultury starożytności Gotfryda Ernesta Groddecka. W liście z 24 grudnia 1805 r. pisał Czacki z pełną kurtuazją do wileńskiego uczonego: „Ale oto masz Pan rozdział z mojego dzieła, który poddaje pod Jego sąd. Do Niego jedynie udać się mogę w tym przedmiocie. Bądź sędzią surowym, maż, popraw – i powiedz mi zdanie swoje. Może wydrukuję ten rozdział jakby dysertacją, gdyż wszystkie rządy siłą się na to, aby dać prawa o żydach, i śmiej twierdzić, że te same rządy ich nie znają. Unikając wszelkiej krytyki nowszych rozporządzeń, podałem projekt mój, jakby projekt z roku 1790. Przebac Pan śmiałości, a wesprzyj mnie radami swojemu”³⁸.

Otrzymałszy odpowiedź Groddecka, w tym samym dniu, 16 lutego 1806 r., odpisywał mu Czacki wyraźnie nieukontentowany zaledwie jedną uwagą filologa. Jednocześnie udostępnił mu tekst swej rozprawy o Karaimach. Jak zauważał: „Karaici stanowią sektę oddzielną. Przekładam Panu pismo odnośne. Będzie ono stanowiło część II tego dzieła, które się stało niezbędnym, kiedy się chce reformować lud ten, a nie zna go się pod jakim względem. Nie odmawiaj mi Pan łaski być surowym. Ocalisz mnie od wyroku uczonych niemieckich, których opinia staje się powagą często nieodporną. Weź Pan więc powtórnie pismo do ręki, maż, wstaw co w miejsce tego, zmieniaj”³⁹.

Jeszcze raz zwrócił się z prośbą o krytyczne uwagi w liście wysłanym z Porycka 18 maja 1806 r. słowami: „Oczekuję z pełną uszanowania niecierpliwością uwagi Pana nad mojemu rozprawkami o Żydach i Karaitach. Nie powątpiewasz Pan o moim szacunku i o mojem zaufaniu w światłych radach

³⁷ Sergiej Berszadow uważał, że Statut z 1804 r. opierał się na projekcie Czackiego zgłoszonym Komisji Skarbowej jeszcze w 1788 r., zob. S. Berśadskij, *Litovskie evrei...*, s. 59 oraz przyp. 106, por. A. Mindlin, *Deätel'nost' komitetov, komissij i sovešanij po evrejskim reformam v Rossii v XIX – načale XX veka*, „Voprosy istorii”, 2000, nr 8, s. 43–61.

³⁸ T. Czacki, *Listy do Gotfryd[a] Ernesta Grodka*, tłum. i wyd. Z. Węclewski, „Przewodnik Naukowy i Literacki” (dodatek do „Gazety Lwowskiej”), IV, 1876, nr 11, s. 1125.

³⁹ Ibidem, s. 1126–1127.

Jego⁴⁰. Czacki zamierzał bowiem udostępnić swe prace również badaczom zachodnioeuropejskim. Dokonania przekładu na niemiecki podjął się w grudniu 1805 r. nauczyciel tegoż języka w krzemienieckim gimnazjum, Antoni Malawski. Tymczasem gruntowna znajomość tematyki żydowskiej przez Czackiego zaowocowała zaangażowaniem go przez rosyjskie ministerstwo spraw wewnętrznych. 24 sierpnia 1806 r. w związku z wprowadzeniem w życie postanowień wspomnianego statutu został powołany nowy komitet czuwający nad jego realizacją, w skład którego weszli: baron Andriej Budberg, Wiktor hrabia Koczubej, książę Adam Jerzy Czartoryski, tajny radca Nikołaj Nowosilcow oraz Tadeusz hrabia Czacki⁴¹. Fakt ten w innym świetle stawia zabiegi łuckich Karaimów o pomoc Czackiego przy uzyskaniu odrębnego statusu prawnego.

Analiza treści noty poświęconej Karaimom i zamieszczonej w pośmiertnej edycji *O litewskich i polskich prawach* zdaje się dowodzić, że została ona napisana w zasadniczym zrzębie w 1803 r. w oparciu o dostępną Czackiemu literaturę oraz informacje zaczerpnięte od karaïmskich rozmówców napotkanych w Łucku. Świadczy o tym brak wiadomości pochodzących z Trok, a także ujęcie efektów poszukiwań dokonanych w Łucku w postaci odrębnego akapitu tekstu. Jak pisał Czacki, „badania te okazały” szereg nowych informacji, które autor zawarł w osiemnastu numerowanych twierdzeniach⁴².

Szczególnie interesujące jest twierdzenie pierwsze, w którym mowa jest, iż „najstarszy ich rabbin mieszka w Kakaba w Krymie, co Wolfius p. wziął mylnie za miasto w Bułgarii”. Czacki trafnie rozszyfrował błędną interpretację niemieckiego hebraisty dotyczącą lokalizacji⁴³, sam jednakże nie ustrzegł się

⁴⁰ Ibidem, s. 1132. Tekst francuskiego oryginału wraz z właściwą datą listu (10 VI) zob. K. Mężyński, *K. C. Mrongowiusz jako kandydat na profesora gramatyki języków słowiańskich w Gimnazjum Krzemienieckim*, aneks: *Listy Czackiego do Grodka*, „Rocznik Gdański”, t. XXI, 1962, s. 104 („J’attends avec une respectueuse impatience vos remarques sur mes dissertations O żydach i karaitach. Vous ne doutez pas de mon estime et de ma confiance dans vos lumières”).

⁴¹ A. Mindlin, *Gosudarstvennyje, političeskie i obšestvennyje deäteli Rossijskoj imperii v sud’bah evreev, 1762–1917. Spravočnik personalij*, Sankt-Peterburg 2007, s. 16–17. Według niektórych badaczy Czacki został dokooptowany nieco później zob. A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 140.

⁴² T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 207 nota 411.

⁴³ J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum, ex Mardochoei, Karaei recentioris, tractatu haurienda* [...], Hamburgi et Lipsiae 1714, s. 57 nota q („Calaja, quam hic noster memorat, mea

innej związanej z mylnie odczytanym toponimem Kale⁴⁴. Zbyt dosłownie odczytał również przekaz swych informatorów o „najstarszym rabbinie”. Chodziło im bowiem nie o podeszły wiek, ale dozę szacunku, jakim cieszył się uczony mąż z Kale honorowany tytułem ‘starszy’ (זקן). Postacią tą był prawdopodobnie hacham Izaak syn Salomona (1755–1826), uczony i duchowy przywódca najstarszej krymskiej gminy. To również tłumaczyłoby źródło jego autorytetu wśród współwyznawców na Wołyniu. Niewątpliwie szacunkiem jakim się cieszył w gminie łuckiej urząd hachama w Kale, a nie jego formalnym zwierzchnictwem, należy tłumaczyć twierdzenie podane przez Czackiego, że Karaimi: „Posyłają mu roczne doniesienia: on z odzewu sądzi sprawy. On wydaje rozkazy. Przytomni go wybierają, urząd jego dożywotni”⁴⁵.

Kolejne twierdzenie również uzyskane zostało przez Czackiego w Łucku. Podaje on bowiem, że wspomniana dwujęzyczna hebrajsko-łacińska edycja pism Starego Testamentu z 1739 r. czytana jest w ich „szkołach”. Z przedmowy natomiast „jak widzieć można” wynika, że została ona wydana dla chrześcijan. Uwaga ta stała się zresztą w późniejszym okresie źródłem pewnego nieporozumienia⁴⁶. Trzecie twierdzenie jest nie mniej znaczące: „Drukarnią mają w Kale, ale tam biblii jeszcze nie drukowali. Teraz o tem myślą”. Kontakty gminy łuckiej z Krymem musiały być zatem ożywione, z czym autor był dobrze zaznajomiony. W jednym z kolejnych natomiast podaje Czacki, iż „Przywileje ich niesą pierwsze od Zygmunta I. ale już o dawniejszej ich existencji wspominają”. Pominięcie starszych przywilejów z Trok potwierdza, że pisząc ten fragment rozprawy, bazował jedynie na źródłach gminy wołyńskiej.

W Łucku zetknął się również z karaimskim piśmiennictwem religijnym. W twierdzeniu czwartym oznajmia: „Księga ich modlitw drukowana w Krymie w Kale przedmieściu Bakczyseraj. Te modlitwy są pisane od Aarona, który żył 5054. roku”⁴⁷. Był to porządek modlitw *Seder ha-tefilot* (סדר התפלות)

sententia est Caliacae, quam Bulgariae urbe esse constat”). W dziele Mordechaja syna Nisana pt. *Dod Mordechaj* edytowanym przez Wolfa występuje toponim Kale (קלה), trudno zatem wytłumaczyć źródło błędnego tłumaczenia wersji łacińskiej, ibidem, s. 57.

⁴⁴ Tylko pomyłką składu drukarskiego objaśnić można pojawienie się w tekście Czackiego formy „Kakaba”. Kilka lat potem została ona powielona w tekście Juliana Kurtza, *Wycieczka do Trok*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, 1847, s. 429.

⁴⁵ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 207 nota 411.

⁴⁶ J. Smoliński, *Karaimi i bożnica ich w Łucku (cz. 6)*, „Ziemia”, 1912, nr 8, s. 118, przyjął, że Karaimi łucy w swym dawnym kulcie używali języka łacińskiego.

⁴⁷ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 207 nota 411.

ułożony przez Aarona ha-Rofe syna Josefa, zwanego też ha-Riszon, żyjącego w Konstantynopolu na przełomie XIII i XIV w. Pierwsze drukowane wydanie ukazało się w Wenecji w 1528 r., ale już dwieście lat później jej egzemplarze należały do rzadkości. Wspomniana przez Czackiego edycja miała miejsce w Kale w 1736/1737 r. Modlitewnik ten, wydany w znacznym nakładzie dla gmin na Krymie, w Stambule, Polsce i Litwie, cieszył się popularnością, a o dużym zapotrzebowaniu świadczyło jego wznowienie w 1804/1805 r.⁴⁸

Ponadto, powiada „Księga ich ustaw jest Sepher Hemisoth. Księga przepisów, dodano Addereth Eliudi drukowano w Stambule 5257. roku za Solimana Cesarza i darowaną mu została”. W rzeczywistości, księga przepisów *Sefer ha-micwot* (ספר המצוות) Anana syna Dawida znana była tylko z nielicznych i niekompletnych rękopiśmiennych kopii, natomiast *Aderet Elijahu* (אדרת אליהו), dzieło Eliji Basziaczi syna Moszego, nie zostało ukończone przed jego śmiercią w 1491 r. Dokończył je w 1497 r. jego uczeń, Kaleb Afendopolo. Ale i wówczas nie zostało ono wydane drukiem, choć wspomniany rok 5257 ery biblijnej przypada istotnie na 1496/1497 r. ery chrześcijańskiej. Wydrukowano je w Stambule dopiero w 1530 r. i wtedy rzeczywiście jego egzemplarz mógł być wręczony sultanowi Sulejmanowi. Ta ostatnia informacja podana przez Czackiego jest szczególnie wartościowa.

Wiadomości dotyczące Karaimów wschodnioeuropejskich czerpał on przede wszystkim z tekstu autora karaimskiego wydanego drukiem przez Johanna Christoha Wolfa wraz z jego przekładem na łacinę i objaśniającymi notami. Była nią praca pt. *Dod Mordechaj* (דד מרדכי) Mordechaja syna Nisana z Kukizowa (przed 1660–1709)⁴⁹. Do tejże edycji z 1714 r. dołączona była również łacińska rozprawa *Diatribes de secta Karaeorum* holenderskiego orientalisty Jakoba Triglanda (jun.). Co ciekawe, wedle Czackiego oba te teksty miały cieszyć się wśród Karaimów łuckich wielkim szacunkiem (sic!). W innym miejscu dodatkowo potwierdza on, że *Notitia Karaeorum* (a raczej hebrajski tekst Mordechaja) jest dziełem, które oni cenią⁵⁰. Szczegółowe omówienie zawartości

⁴⁸ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 265 nota x, poświadczają, że modlitewniki te są w posiadaniu wszystkich Karaimów. „Używają modlitw, które Aaron w 16 wieku Karaita ułożył, drukując ich w Kale”, ibidem, s. 265.

⁴⁹ Czacki opierał się wyłącznie na łacińskim tłumaczeniu Wolfa powielając nawet pomyłki literowe (Jozef z przydatkiem Malinowski, u Wolfa: Joseph Malinowski, choć w oryginale יוסף מלינווסקיי), zob. T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 209 nota 411, por. J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 150.

⁵⁰ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 207 nota 411.

tej publikacji stanowi znaczną część noty Czackiego powstałej przed 1804 r. z myślą o poprawionej wersji jego pracy *O litewskich i polskich prawach*⁵¹.

Potwierdza to także lakoniczna wzmianka o Salomonie synu Aarona z Litwy, o którym wie on tylko tyle, ile wzmiankował w swej pracy Mordechaj⁵². Nie dysponował zatem Czacki w momencie pisania noty ani żadnym z dzieł Salomona, ani nawet objaśnieniami Karaimów trockich dotyczącymi tegoż karaimego autora. Jeszcze bardziej lapidarna jest jego wzmianka o Izaaku z Trok i jego dziele (bez podania tytułu) ukończonym w 1594 r.⁵³ Widocznie Czacki nie skojarzył tej postaci z głośnym i wciąż komentowanym w jego czasach dziełem trocczanina *Chizzuk emuna* (חזוק אמונה)⁵⁴. Na odnotowanie zasługuje zainteresowanie jakie okazał informacjom dotyczącym polsko-litewskim Karaimom, a zamieszczonym w tekście Mordechaja z Kukizowa. Zwraca Czacki uwagę, iż dzieło to m.in. traktuje „o celniejszych księgach, które mają w Polsce”⁵⁵. Jednym z nich był wspomniany już kodeks *Aderet Elijahu*, który, jak twierdzi, „jest najwięcej prawidłem dla zachowania dni świętych rationem incestuum, et Novilunia celebranda”. Jednocześnie zaznacza, że wydana przez Elijego Basziaczi zgoda na zapalenie świec w szabat, różni polsko-litewskich wyznawców karaimizmu od innych wspólnot karaimskich. Czacki weryfikował niewątpliwie informacje zaczerpnięte z dostępnej literatury u łuckich Karaimów, gdyż jak zaznaczył: „To wszystko, co niżej wyciągnie się z ksiąg, to znajdują zgodnem z prawdą”⁵⁶.

⁵¹ O rękopisie i nieudanej próbie jego wydania w Krakowie w 1835 r. przez Michała Wiszniewskiego zob. *Kronika bibliograficzna*, „Biblioteka Warszawska”, t. II, 1844, s. 475–476 poz. 284. Wydanie poznańskie z 1844 r. wykorzystało rozszerzoną wersję tekstu, kolejna edycja *O litewskich i polskich prawach* wydana w Krakowie w 1861 r. była przedrukiem pierwodruku.

⁵² T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 208 nota 411 („W przedmowie dzieła mówi Mardochei, że ze Szwecji uczeni jeździli po szkołach Karaimów, i żądali, aby dwóch mądrych do Upsalu posłali. (...) Salemon syn Aarona pojechał, i napisał małe pisemko, którego Mardochei nie widział”), por. J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 2 oraz nota b.

⁵³ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 209 nota 411, por. J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 149–150.

⁵⁴ Tekst hebrajski zawiera oryginalny tytuł dzieła, lecz łaciński przekład podaje *Liber Visio fidei*, zob. J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 149.

⁵⁵ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach...*, s. 209 nota 411.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 207 nota 411.

Równocześnie, oprócz wspomnianej noty, Czacki zredagował osobną rozprawkę poświęconą Karaimom. Rozesłał jej rękopis do grona zaprzyjaźnionych badaczy i naukowców z prośbą o uwagi. Jednocześnie nanosił wciąż nowe uzupełnienia, ale również dokonując skrótów. W konsekwencji istniały różne wersje rozprawy. Jedną z takich wczesnych rękopiśmiennych wersji wydał w 1835 r. Michał Wiszniewski. Znalazła się w niej wzmianka o karaimskiej drukarni: „drukują tylko w Kale. Sami używają tylko biblii hebrajskiej dla chrześcian wydanej. Dopiero w tym roku (1805) mają w Kale biblią samę drukować, i z Wołynia wzięli drukarza”⁵⁷. Jest to znacząca informacja, nie tylko potwierdzająca funkcjonowanie oficyny drukarskiej znanej z druków z lat 1805–1809, ale również wskazująca na pochodzenie typografa, pozyskanego zapewne za pośrednictwem gminy karaimskiej w Łucku⁵⁸. Czy był nim znany z prowadzenia drukarni karaimskiej w Gezlewe (Eupatorii) na początku czwartej dekady XIX w. Jankiel Szymon Finkelman? Trudno odpowiedzieć jednoznacznie. Wiadomo jednak, że oficyna wydawnicza w Kale nie należała do żydowskiego drukarza, ale była wspólną własnością tamtejszych Karaimów.

Ta wersja tekstu Czackiego zawiera jeszcze jedną odmienność. Autor książki *Dod Mordechaj*, powstałej w odpowiedzi na zapytania Triglanda skierowane do Karaimów polsko-litewskich, nazwany jest: „Mardechei z Kulikowa”⁵⁹. Jednocześnie w przypisie dodano „w druku nazwisko Kukizowa iest przekręcone”. W tekście hebrajskim, łacińskim tłumaczeniu czy objaśnieniach Wolfa, ani też w rozprawie Triglanda nazwa Kukizów się nie pojawia. Występuje jako Krasny Ostrow („Crosni Ostro”) oraz z łacińskim i hebrajskim odpowiednikiem⁶⁰. O samym Mordechaju Nisanowiczu wypowiada się Czacki ze szczególnym uznaniem, kilkakrotnie powołując się na jego twierdzenia i podkreślając jego pochodzenie z Rzeczypospolitej. Określa go wręcz mianem „naszego Polaka

⁵⁷ T. Czacki, *O Karaitach*, [w:] *Pomniki historyi i literatury polskiej*, wyd. M. Wiszniewski, t. II, Kraków 1835, s. 141. W innych wydaniach rozprawy data 1805 r. nie występuje.

⁵⁸ Przykładem wadliwego odczytania tekstu Czackiego jest passus z pracy M.B. Kizilowa, *Krymskaâ Judeâ. Očerki istorii evreev, hazar, karaimov i krymčakov v Krymu s antičnyh vremen do naših dnei*, Simferopol’ 2016, s. 170 („Т. Чацкий писал о том, что во время второго этапа функционирования типографии, в начале XIX века, роль наборщика и печатника выполнял караим, приглашенный из Воьлыни”).

⁵⁹ T. Czacki, *O Karaitach...*, s. 129–130. Nie można wykluczyć, że był to jedynie błąd składu drukarskiego. W innych wydaniach (z 1807 r. i następnych) jest „Mardechei z Kukizowa”.

⁶⁰ J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 6, 157, a także *Praefatio*, s. 2.

żyda Mardocheia”⁶¹. Jemu też oraz komentarzom Triglanda zawdzięczał Czacki m.in. zarzucenie rozpowszechnionego we wcześniejszym piśmiennictwie poglądu o wywodzeniu się wyznania karańskiego od ruchu saduceuszy⁶².

Ostateczna wersja jego dysertacji znalazła się w opublikowanej w 1807 r. *Rozprawie o Karaitach*. W porównaniu z notą zamieszczoną w pracy *O litewskich i polskich prawach* dostrzec można znaczące różnice. Odstąpił w niej Czacki od terminu ‘Karaimi’ na rzecz spolszczonej łacińskiej formy ‘Karaici’ (tą ostatnią posługiwał się w korespondencji od 1804 r.). Przeredagował na nowo tekst wzbogacając go, ale i dokonując w nim również pewnych skrótów. Poza ogólnym wstępem tekst został zgrupowany w trzech tematycznych paragrafach, które zatytułowane zostały: 1) Co są Karaici, iaka jest ich główna różnica od innych żydów, kiedy ich oddział nastąpił, i w jakich są krajach? 2) Zkąd Karaici do Polski weszli, iakim mówią językiem, iakie są ich nauki, iaką mają duchowną zwierzchność, iakie ich jest postępowanie, iaka ich jest liczba, i iak na nich patrzyły rządy? 3) W czym się ich prawa cywilne różnią od praw rabbanitów?⁶³.

Niewątpliwie Czacki uzupełniał tekst o szczegóły pochodzące z literatury przedmiotu, która znalazła się w jego posiadaniu, bądź z wypisów nadesłanych mu przez korespondentów. Dziełem, na które się powoływał i o które dopytywał jeszcze jesienią 1804 r. u Kołłątaja, była praca Jamesa Bruce’a⁶⁴ poświęcona m.in. etiopskim Falaszom, a także omówienia innych publikacji w artykułach z czasopism niemieckich z tegoż roku⁶⁵. Nie tylko korzystał z dostępnego piśmiennictwa, ale i czerpał informacje bezpośrednio w środowisku karańskim. W ostatecznej wersji swej rozprawki zawarł wzmianki dowodzące utrzymywania przez siebie kontaktów ze wspólnotami karańskimi także w Haliczu oraz w Trokach. Przywołam choćby następujący fragment: „Nieprzestałem na samych dziełach pisarzy, których większa część trudniła się uczonym opisem różnic religijnych (...). Wezwałem Karaitów, czytałem

⁶¹ T. Czacki, *O Karaitach...*, s. 132 nota 20.

⁶² Ibidem, s. 132 nota 20–21.

⁶³ Rękopiśmienna wersja rozprawki zachowana jest w BCzart., sygn. 1183, s. 443–460.

⁶⁴ H. Kołłątaj, *Korrespondencya listowna...*, t. III, s. 90; T. Czacki, *Rozprawa o Żydach...*, s. 10–11 nota s–t. Wspomniana praca James Bruce, *Voyage aux sources du Nil, en Nubie et en Abyssinie, pendant les années 1768, 1770, 1771 & 1772*, vol. I–XIII, Londres – Paris 1790–1792.

⁶⁵ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 258–259 nota f, s. 265 nota q. Przywołane publikacje to Maria Guthrie, *A Tour, Performer in the Years 1795–6, through the Taurida, or Crimea*, London 1802; Ascher Anselm Oppenheim, *Dibrej Ašer*, Dessau 1804.

ich przywileia, badałem o nich akta, porównywałem ich ustawy i zwyczaje z ustanowieniami, które mają żydzi rabbanici, i w krótkości wierny wystawiam tego oddziału żydów, obraz”⁶⁶.

Rzeczywiście Czacki przytacza szereg szczegółów świadczących o dobrej orientacji w zasobach archiwum gminy w Trokach. Przywołuje m.in. przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Karaimów trockich z 1441 r. nadający im prawo magdeburskie. Zaznacza, że pierwsze nadania dla gmin w Łucku i Haliczu musiały być znacznie starsze, niż te zachowane z XVI stulecia, lecz „niepilność lub przypadek zniszczyły” je. Choć o osadzeniu ludności karaimek zupełnie milczą polskie źródła, to według – jak podaje – „zgodnego podania” wszystkich gmin karaimek ich początki sięgają czasów wielkiego księcia Witolda. Z tradycją taką zetknął się Czacki nieco wcześniej w Łucku, a w 1804 r. znalazł jej potwierdzenie także w Trokach. Jej źródłem były nieznanie bliżej „notaty” anonimowego autorstwa, o których wypowiadał się z ostrożnością ze względu na zawarte tam pomyłki chronologiczne⁶⁷. Prawdopodobnie odpisy z tej pierwotnej kroniczki znajdowały się w wielu gminach karaimek, w tym w Łucku, o czym świadczy wzmianka o osadnictwie karaimek za czasów Witolda i Jagielly zamieszczona w memoriale do deputacji Sejmu Wielkiego. Bałaban domniemywał, że tradycja ta wywodziła się z XVII-wiecznych notatek historycznych, które pozostawił na marginesach swych dzieł medycznych Ezra ha-Rofe, syn Nisana z Trok (1595–1666)⁶⁸. Z kolei Gąsiorowski odnalazł późny, bo XIX-wieczny odpis pochodzący, jak podaje, z niezachowanego kodeksu prawa karaimek, na którym opierać się miał Czacki i późniejsi kronikarze karaimek opisujący początki karaimek osadnictwa na ziemiach polsko-litewskich⁶⁹.

Jako pierwszy w historiografii wskazał Czacki na wywodenie się karaimek osadnictwa na ziemiach Rzeczypospolitej z terytorium Krymu. W jego przekonaniu o istnieniu dawnych związków świadczyć ma m.in. fakt, iż duchowy autorytet polsko-litewskich Karaimów zamieszkuje w Kale przy mieście Bachczysaraj. „Luccy i Troccy Karaici spory większej wagi do niego odnoszą. Pochód więc Karaitów z Krymu do Polski i Litwy zaprzeczonym

⁶⁶ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 251.

⁶⁷ Ibidem, s. 263 nota p.

⁶⁸ M. Bałaban, *Studja historyczne...*, s. 86. Powoływał się on na treść znanych jeszcze w połowie XIX w. notatek Ezry Nisanowicza, zob. W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. I, Wilno 1857, s. 84.

⁶⁹ S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie...*, s. 165, 166 przyp. 94. Odpis zachował się w Wilnie w archiwalnym zbiorze Szymona Firkowicza.

bydź nie może”⁷⁰. Niezależnie od tego, czy rzeczywiście uzyskał on od starszych gminy w Trokach potwierdzenie uznawania przez nich „zwierzchniego rabбина” w Kale, krymski hacham cieszył się wśród Karaimów w tych latach wielką powagą. Izaak syn Salomona uczestniczył nie tylko w pomyślnie zakończonej misji karaimskich przywódców do Petersburga w 1795 r., ale przyczynił się do założenia drukarni w Kale oraz reformy religijnego kalendarza.

Wspomina Czacki ponadto m.in. o kopiach listów Jakoba Triglanda z 1699 r. oraz czterech listach do Trok Jana Wandorpha z 1697 r., mających związek z poruszaną przez siebie tematyką⁷¹. Zamieszcza także tytuły edycji Biblii znajdujących się w posiadaniu gminy trockiej. Podobnie jak w Łucku było tam wydanie z punktacją masory, sporządzone przez Christiana Reinecke (Reineccius), ale z 1738 r. (pierwsza edycja lipska). Także księga Psalmów z łacińską wersją interlinearną Sante Pagniniego i uzupełnieniem Benito Ariasa Montano z 1615 r. (edycja lejdejska) oraz polski przekład Biblii wydanej w Królewcu w 1738 r. (przedruk edycji gdańskiej z 1632 r.) i nazwanej „Radziwiłłowską” ze względu na przedmowę skierowaną w pierwodruku do księcia Krzysztofa Radziwiłła⁷². Czacki przywołuje również Biblię będącą w posiadaniu gminy w Haliczu, pisząc, że jej tytuł mu nadesłano. Była nią „Biblia hebraica” opracowana przez Johanna Leusdena i wydana przez Josepha Athiasa w Amsterdamie (wydanie drugie z 1667 r. – a nie jak podaje – 1567). A także znajdujący się w Łucku egzemplarz „Biblia hebraica” Reinecciusa z 1739 r. z uwagą, że widział go tam osobiście⁷³.

Do informacji pozyskanych drogą przekazu oralnego należy zaliczyć wzmiankę o karaimskim lekarzu „Ezraszu Nizonowiczu”, żyjącym w czasach Jana Sobieskiego i cieszącym się wśród Karaimów trockich wielkim uznaniem. Czacki zwrócił jednak uwagę na małą wiarygodność tej relacji,

⁷⁰ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 265. Podkreśla także, że Karaimi „mówią między sobą językiem Tatarskim”.

⁷¹ Ibidem, s. 251 nota o („Oprócz Triglanda Jan Wandorph w 1697 roku badał się u karaitów naszych o ich różnicach z rabbanitami”). Postać o takim nazwisku jest nieznaną, por. S. Szyszman, *Lettres de Jan Wandorph (XVIIe siècle)*, „Bulletin d'études karaïtes”, vol. I, 1983, s. 87–88. Może chodzić o zniekształcony zapis dotyczący Johanna Uppendorffa.

⁷² T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 265–266 nota y.

⁷³ Ibidem. Z kolei J. Smoliński, *Karaimi i bożnica...*, s. 118, twierdzi, że w Łucku znajdowała się stara Biblia hebrajska. Wg lokalnej tradycji jej kartę tytułową tamtejsi Karaimi podarowali do biblioteki w Porycku.

nie potwierdzonej w źródłach pisanych⁷⁴. Ponadto on lub jego rozmówcy pomyli tu dwie różne postacie żyjące w XVII stuleciu: Ezrę Nisanowicza i Jozefa Ezrę Dubińskiego (względnie Abrahama syna Jozjasza). Niewątpliwie to w Trokach uzyskał objaśnienie zamieszczone następnie w rozprawie, że znany na Litwie karaimski uczony, Salomon syn Aarona, pochodził z Poswola. Lektura jedynie łacińskiego tłumaczenia księgi *Dod Mordechaj* nie pozwalała bowiem na identyfikację tej miejscowości⁷⁵.

Także z innego źródła niż tekst Mordechaja z Kukizowa pochodzi podany przez Czackiego tytuł dzieła Salomona z Poswola *Apirion*, w którym „złożył wykład rozumień swych współbraci”⁷⁶. Prawdopodobnie była to lokalna tradycja trocka, pielęgnująca pamięć o tej postaci i jej dorobek piśmienniczy. Czacki zastrzegł, że dzieło to nie było znane ani Mordechajowi z Kukizowa, ani autorom dostępnej mu literatury orientalistycznej. Nie zostało też do czasów mu współczesnych wydane drukiem⁷⁷. Przy okazji wołyński badacz nie ustrzegł się istotnej pomyłki. Przypisał on bowiem Salomonowi, zamiast wspomnianemu karaimskiemu hazzanowi z Kukizowa, autorstwo innego dzieła polemizującego z zasadami i praktykami judaizmu talmudycznego, tj. *Lewusz malchut* (לבוש מלכות)⁷⁸. Niestety, nie potwierdził, czy posiłkował się jego treścią, choć – jak zaznacza – szczególnie interesujące go fragmenty tekstów hebrajskich były dla niego tłumaczone.

Na podkreślenie zasługuje również informacja, że w Trokach w 1804 r. otrzymał on odpis skróconej wersji dzieła Salomona syna Aarona pt. *Apirion asa lo* (אפיריון עשה לו)⁷⁹. Księga znalazła się w bibliotece rodowej w Porycku,

⁷⁴ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 265 nota w.

⁷⁵ Ibidem, s. 249–250 oraz nota i. Przekład Wolfa podaje postać ‘Pasul’, zaś zapis Mordechaja פאסטול, zob. J. Ch. Wolf, *Notitia Karaeorum...*, s. 2. Tytuł został wadliwie oddany jako ‘Arpyrion’, co zostało powielone w późniejszych publikacjach bazujących na tekście Czackiego.

⁷⁶ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 250.

⁷⁷ Ibidem, s. 250 oraz nota k.

⁷⁸ Ibidem, s. 250 nota k („Tenże Salomon napisał obszerniejsze dzieło w rękopiśmie Leus Malhut, w którym obszernie różnice między karaitami a rabinami wywodzi”). Wydane po raz pierwszy: A. Neubauer, *Aus der Petersburger Bibliothek. Beiträge und Documente zur Geschichte des Karäerthums und der karäischen Literatur*, Leipzig 1866, s. 30–66 (hbr), por. s. 78, 80.

⁷⁹ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach...*, s. 250 nota k. Tytuł ten odnotowuje w poryckiej kolekcji J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1964, s. 84. O dziele Salomona z Poswola zob. F. Astren, *Karaite historiography and historical*

a następnie w Puławach Czartoryskich, skąd została w 1831 r. wraz z księgozbiorem wywieziona przez Rosjan do Petersburga. Zachował się jej opis katalogowy z Biblioteki Czartoryskich⁸⁰, a także Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Sankt Petersburgu z 1852 r.⁸¹ Prawdopodobnie z tego właśnie egzemplarza Adolf Neubauer dokonał w 1866 r. drukowanej edycji tegoż tytułu⁸².

Jak wynika z obu zgodnych ze sobą opisów katalogowych kopię sporządził syn jednego z uczniów autora, Józef Kapłanowski syn Abrahama, a pod dedykacją „dla tajnego radcy Tadeusza Czackiego, starosty nowogrodzkiego” (zapisaną pismem hebrajskim) podpisali się i inni starsi gminy trockiej: Samuel Łobanos syn Abrahama szofeta, Simcha Firkowicz syn Zeracha oraz Abraham Kobecki syn Szymona. Opatrzona została ona datą dzienną przypadającą na 28 dzień miesiąca tewet 5565 r. od stworzenia, czyli 30 grudnia 1804 r. Dzieło powstałe przed 1710 r., z wcześniejszej inspiracji orientalistów Jakoba Triglanda z Lejdy i Johanna Uppendorffa z Rygi, omawia różnice występujące pomiędzy karaimami a rabanitami. Z opisu katalogu Biblioteki XX. Czartoryskich można wnosić, że kopia została podarowana przez trockich Karaimów celem wydania jej drukiem⁸³. Należałoby zatem założyć, że rzeczywistym pomysłodawcą takiego zamierzenia był sam obdarowany. Być może adresowane do zewnętrznego odbiorcy dzieło Salomona z Poswola miało dostarczyć dodatkowych argumentów na rzecz przyznania Karaimom litewskim i wołyńskim odrębnych od Żydów praw w państwie rosyjskim⁸⁴.

W tym kontekście warto powrócić jeszcze do listu łuckich Karaimów z 1807 r. Znajdująca się w nim wzmianka o ich pochodzeniu od „Azjatyckich narodów” nabiera szczególnego znaczenia, będąc jedną z najstarszych znanych

consciousness, [w:] *Karaite Judaism. A Guide to its history and literary sources*, ed. M. Polliack, Leiden 2003, s. 51–52.

⁸⁰ BCzart., sygn. 2855, s. 442; J. Pezda, *Volumen hoc deest. Volumen hoc desideratur. O brakach w zasobie rękopisów Biblioteki Książąt Czartoryskich*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Nowa Seria”, t. IV, 2011, s. 31 nr 1276.

⁸¹ B. Dorn, R. Rost, *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Pétersbourg*, St. Pétersbourg 1852, s. 542–544 nr DCVII.

⁸² A. Neubauer, *Aus der Petersburger...*, s. 1–29 (hbr), por. s. 78–79, 80.

⁸³ W katalogu Biblioteki Czartoryskich data ofiarowania książki wyznaczona na 11 XII 1804 r. zob. J. Pezda, *Volumen hoc deest...*, s. 31 nr 1276.

⁸⁴ Nie znając treści listu gminy łuckiej do Czackiego, Bałaban sądził, że Karaimi litewscy i wołyńscy korzystali z przywilejów nadanych ich krymskim pobratymcom w 1795 r. Jak twierdził, „działo się to tylko siłą faktu, ale nie w myśl specjalnego prawa”, zob. M. Bałaban, *Studja historyczne...*, s. 70.

w źródłach deklaracji o niesemickim rodowodzie⁸⁵. Włodzimierz Zajączkowski omawiając treść listu zauważył: „Karaimi łucy wielokrotnie składali prośby o zezwolenie im na utworzenie odrębnej organizacji gminnej, lecz nie otrzymali dotąd żadnej odpowiedzi.”⁸⁶ Administracja rosyjska nie uznawała praw nadanych Karaimom przez dawnych panujących Korony i Litwy. Z drugiej strony ukazem z 8 czerwca 1795 r. caryca Katarzyna II na skutek przedstawienia Płatona hrabiego Zubowa, generał-gubernatora Nowej Rosji, uwolniła Karaimów krymskich od podwójnego podatku płaconego przez Żydów. W 1803 r. uzyskali oni zgodę cara Aleksandra I na budowę nowej kienesy w Gezlewe (Eupatorii) na Krymie. Niewątpliwie Karaimi Wołynia usiłowali za wstawiennictwem Czackiego uzyskać nowy, korzystny dla siebie status prawny. Wzorem była dlań odosobniona w swym geograficznym położeniu, ale ciesząca się swobodami gmina w Dubasarach w guberni chersońskiej⁸⁷. W granicach Rosji Dubasary znalazły się dopiero w 1791 r. w wyniku wojny rosyjsko-tureckiej.

Nie znamy kulisów działań Czackiego w omawianym zakresie, ale zapewne nieprzypadkowo w wydanej wiosną 1807 r. *Rozprawce o Karaitach* znalazła się wiadomość o przyznaniu swobód krymskim Karaimom przez rosyjską monarchię. Jak wynika z zachowanej korespondencji Czackiego rozprawka składana i drukowana była w Wilnie w wysoce niesprzyjającej dla niego sytuacji. Jeszcze w końcu stycznia 1807 r. w związku z sytuacją polityczną i konfliktem Rosji z Francją został skierowany przez kijowskiego generał-gubernatora wojennego na trzytygodniowy pobyt w Charkowie. Ponieważ pojawiły się pod jego adresem zarzuty o nieodpowiednie kontakty ze sprzyjającymi Napoleonowi Polakami poza granicami Rosji, odwołał się do jurysdykcji cara. W konsekwencji, mimo oczyszczenia go 20 lipca przez komisję śledczą z wszelkich zarzutów nieprawomyślności, zmuszony był pozostać w Petersburgu do końca roku⁸⁸. Z tego też powodu o nadzór nad

---

⁸⁵ A. Zajączkowski, *Listy do Aleksandra Mardkowicza*, „Almanach Karaimski”, nr 2, 2013, s. 183 nr 74.

⁸⁶ W. Zajączkowski, *Z dziejów gminy...*, s. 110.

⁸⁷ V.S. Zelenčuk, *Naselenie Bessarabii i Podnestrov'â v XIX v.*, Kišinev 1979, s. 201.

⁸⁸ A. Osiński, *O życiu i pismach...*, s. 128–134; K. Kaczkowski, *Szkoła Krzemieniecka i Tadeusz Czacki*, [w:] idem, *Wspomnienia 1808-1831*, wyd. T. Oksza Orzechowski, t. I, Lwów 1876, s. 18–26; P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza*, Petersburg 1898, s. 66–67.

pracami edytorskimi swych dzieł zwrócił się do studenta uniwersytetu wileńskiego, Joachima Lelewela⁸⁹.

W liście z 7 stycznia 1807 r. pisał do niego Czacki:

„Uprosiłem JP. [Romana – przyp. M.P.] Symonowicza, ażeby dysertacją moją, o Żydach drukującą się w Wilnie dopilnował i korektą się zatrudnił, lecz ponieważ on jest lekcją zatrudniony i mojej prośbie zadosyć uczynić niemoże, przeto proszę W. Pana, ażebyś jego w tej mierze zastąpić raczył; idzie mi bowiem nie tylko o dobrą pisownią, ale nadto żeby słów nie poodmieniali, co się często w drukarniach trafia. (...) Proszę donieść kiedy się skończy drukować ta rozprawa, to drugą krótką o Karaitach przysyłę”⁹⁰.

Rozprawa o Karaimach w formie osobnej odbitki została wydrukowana w maju tegoż roku. Tak bowiem wynika z listu autora do wileńskiego drukarza i wydawcy Józefa Zawadzkiego z 31 maja: „Dziękuję za przedrukowanie rozprawy o karaitach; proszę mi osobno przysłać tyle egzemplarzy o karaitach, ile o żydach mi przysłałeś, abym dodał tym co wzięli o żydach”⁹¹. Oba teksty zostały wydrukowane przez tegoż drukarza również łącznie pod wspólnym tytułem *Rozprawa o Żydach*⁹².

Wykorzystując długotrwały pobyt w Petersburgu Czacki zadbał o dokonanie przez Bazylego Anastasewicza przekładu niektórych ze swych rozpraw na język rosyjski. Zostały one następnie w rękopisach wręczone przez autora ministrowi spraw wewnętrznych Rosji hrabiemu Koczubejowi⁹³. Prawdopodobnie znalazła się wśród nich i rozprawka o Karaimach⁹⁴. Czacki wysyłał

⁸⁹ J. Lelewel, *Przygody w poszukiwaniach i badaniu rzeczy narodowych polskich*, [w:] idem, *Polska dzieje i rzeczy jej*, t. I, Poznań 1858, s. X („Taddeusz Czacki polecił mi korektę rozprawy o Żydach, z niedość poprawnej kopji 1807 w Wilnie drukującej się”), por. J. Lelewel, *Sprawa żydowska w r. 1859, w liście do Ludwika Merzbacha rozważana*, Poznań 1860, s. 3.

⁹⁰ J. Lelewel, *Listy. Oddział pierwszy: Listy do rodzeństwa pisane*, t. I, Poznań 1878, s. 98–99 nr 38.

⁹¹ *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi: Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego z lat 1805–1865*, wyd. T. Turkowski, t. 1, Wilno 1935, s. 142.

⁹² Czacki miał sporo pretensji do drukarza za błędy w druku, często jednak spowodowane nieczytelnością samego rękopisu, zob. R. Cybulski, *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław 1972, s. 56.

⁹³ A. Osiński, *O życiu i pismach...*, s. 178 oraz nota, s. 183 nota.

⁹⁴ Ibidem, s. 189 nota. Trudność w identyfikacji spowodowana jest wydaniem rozprawki jako osobnego tytułu, ale również jako dodatku do *Rozprawy o Żydach*. Nie zawsze źródła pozostają precyzyjne, o jaki tekst chodzi.

egzemplarze swej publikacji do szerokiego grona czytelników. Jednym z nich był nowo wybrany prezes warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Stanisław Staszic. W liście doń, wystosowanym 30 października 1808 r., pisał odnosząc się do wydarzeń związanych z pobylem w stolicy imperium:

„Ustanowioną została komisya, której prezesem mianował mnie Monarcha. Takowe zatrudnienia były przeszkodą, że nie mogłem pracować tyle, ile chciałem. Wiadome przygody, których byłem ofiarą w roku przeszłym. Oddalony od moich papierów, wydałem rozprawę o Żydach i Karaitach, którą Towarzystwu posłałem”⁹⁵.

Wśród obdarowanych rozprawą znalazł się historyk, biskup warszawski Jan Chrzyciel Albertandi, do którego zwrócił się Czacki w liście wysłanym z Porycka 24 kwietnia 1808 r.⁹⁶ Egzemplarz druku przesłał w korespondencji skierowanej 27 lipca 1808 r. także do wileńskiego filologa, eks-bazylianina Szymona Żukowskiego, pisząc jednocześnie: „Proszę mi szczerze napisać, co o mojej rozprawce O Żydach i Karaitach rozumiesz”⁹⁷. W wydanej rok później w Wilnie swej gramatyce języka hebrajskiego Żukowski nie szczędził w przedmowie pochwał dla pracy Czackiego. Innym interesującym śladem poczytności rozprawki jest prośba rosyjskiego historyka Nikołaja Karamzina skierowana w liście wysłanym do Czackiego z Moskwy 4 sierpnia 1810 r.⁹⁸ Karamzin zwracał się o nadesłanie mu rozprawy o Karaimach w języku polskim. Jak wynika z treści zachowanej autorskiej kopii listu Czackiego, będącej jego odpowiedzią, wysłał on swą karaimską rozprawę⁹⁹.

⁹⁵ A. Kraushar, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800–1832*, t. IV, Kraków – Warszawa 1906, s. 195.

⁹⁶ *Biblioteka Stanisława Augusta na Zamku Warszawskim. Dokumenty*, wyd. J. Rudnicka, „Archiwum Literackie”, t. XXVI, Wrocław 1988, s. 291 („Jak JW WP. Dobrodziej będziesz miał czas, dasz uwagi nad rozprawą o Żydach”).

⁹⁷ S. Żukowski, *Profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Korespondencja i materiały z nim związane ze zbiorów Działu Dokumentacji Muzeum Narodowego w Warszawie*, zebrał i oprac. K. Żukowska, „Przegląd Wschodni”, t. VII, 2001, s. 531, 532 przyp. 65.

⁹⁸ BCzart., sygn. 1182, s. 259; A. Osiniński, *O życiu i pismach...*, s. 392, fragm. w tłum. Osinińskiego („Także i własne Pańskie dzieło o żydowskim Narodzie czyli o Tauryckich żydach. Ja go nie mam”). Karamzin o zainteresowaniu pracą Czackiego wspominał także we wcześniejszej korespondencji z Aleksandrem Turgieniewem w 1809 r., zob. E. Melamed, *Porickij bibliofil...*, s. 122–123.

⁹⁹ *List T. Czackiego do Karamzina*, wyd. J. Wierzbicki, „Athenaeum”, 1847, nr 5, s. 193–194 („Posyłam rozprawę moją o żydach, o karaitach, i roztrząśnienie kwestji, czy prawo Rzymskie było zasadą praw naszych”).

Pomimo, że pozycja Czackiego w kręgach politycznej i naukowej elity Rosji w latach 1807–1810 była stosunkowo silna¹⁰⁰, jego starania na rzecz Karaimów polskich zakończyły się niepowodzeniem, a na uregulowanie swego statusu wołyńscy i litewscy Karaimi musieli jeszcze poczekać. Nastąpiło to na mocy ukazu cara Mikołaja I wydanego 14 czerwca 1828 r., który zrównał ich w prawach z Karaimami Krymu i Besarabii. Nie można jednakże wykluczyć, że rozprawy Czackiego poświęcone Żydom i Karaimom odegrały, choć z opóźnieniem, inspirującą rolę w kształtowaniu rosyjskiego ustawodawstwa pierwszej połowy XIX w. odnoszącego się do tych dwóch grup narodowościowych. W 1827 r. jego karaimska rozprawka ukazała się w skróconej wersji w rosyjskim przekładzie na łamach wydawanego w Petersburgu poczytnego dwutygodnika „Северный архив”¹⁰¹. Oprócz tego publicznego wydania jego rozprawy były znane już wcześniej wąskiemu kręgowi rosyjskich decydentów. Byli wśród nich wspomniany Wiktor Koczubej oraz osobisty doradca cara i członek Rady Stanu Michaił Speranski¹⁰², obaj będący członkami Komitetu ds. żydowskich. W opinii XIX-wiecznego historyka prawa Wacława Aleksandra Maciejowskiego, rozprawy Czackiego odegrały znaczący wpływ na przepisy rosyjskiego Zводу praw dotyczących ludności starozakonnej, tak Żydów, jak i Karaimów¹⁰³.

Na postrzeżenie przez Czackiego Karaimów, o których wyraża się z cieniem sympatii, niewątpliwym wpływ wywarły jego osobiste kilkuletnie kontakty z ich wspólnotami na Wołyniu i Wielkim Księstwie Litewskim. Cytowany na wstępie list gminy łuckiej oraz kopia dzieła Salomona syna Aarona podarowana przez trockich Karaimów świadczą zaś o szacunku, jakim cieszył się on wśród tej niewielkiej społeczności wyznaniowej na ziemiach dawnej Polski. Jego rozprawa dotycząca Karaimów, pomimo pewnych braków, stała się na długie lata podstawowym źródłem informacji o nich.

¹⁰⁰ A. Nowak, *Jan Potocki, Mikołaj Karamzin, Tadeusz Czacki, Joachim Lelewel. Refleksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci XIX wieku*, [w:] idem, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 156–157.

¹⁰¹ [T. Čackij], *Issledovanie o evreah karaitah*, „Severnyj arhiv”, č. XXVI, 1827, nr 6, s. 97–111.

¹⁰² A. Osiński, *O życiu i pismach...*, s. 193 nota.

¹⁰³ W.A. Maciejowski, *Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie [...]*, Warszawa 1878, s. 74 („odkąd Rozprawa o Żydach przez Tad. Czackiego napisana wyszła z druku (we Wilnie r. 1807), rozprawa ta przy układaniu ustaw o Talmudzistach i Karaitach we wielu razach przewodniczyła Swodowi”).

Współczesny antropolog oceniając jego rozprawy poświęcone mniejszościom etnicznym I Rzeczypospolitej, trafnie zauważa, iż „Czacki jest przede wszystkim historykiem, interesuje go geneza, historyczne losy, prawne położenie, instytucje i reguły wewnętrzne danej zbiorowości. Stąd w jego pracach nieobecny jest etnograficzny zapis realiów codziennego życia i kultury, pomija także dane z osobistych obserwacji. Ogranicza się do faktów krytycznie wydobytych z materii dostępnych źródeł historycznych i na ich podstawie buduje swoje hipotezy i oceny.”¹⁰⁴

Źródła archiwalne

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCzart.), sygn. 1181, 1182, 1183, 2855.

Bibliografia

- Astren, Fred, *Karaite Historiography and Historical Consciousness*, [w:] *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*, ed. Meira Polliack, Leiden 2003, s. 25–69.
- Bałaban, Majer, *Studja historyczne*, Warszawa 1927.
- Berśadskij, Sergej, *Litovskie evrei. Istorîâ ih ũridičeskago i obšestvennago položenîâ v Litve ot Vitovta do Lũblinskoj unii, 1388–1569*, S.-Peterburg 1883.
- Biblioteka Stanisława Augusta na Zamku Warszawskim. Dokumenty*, wyd. Jadwiga Rudnicka, „Archiwum Literackie”, t. XXVI, Wrocław 1988.
- Bulkina, Inna, «*Izvestnaâ famil’â*». *Pol’skij patriot graf Faddej Ćackij*, „*Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia*”, vol. XII, Tartu 2011, s. 250–264.
- [Ćackij, Tadeuř], *Issledovanie o evreâh karaitah*, „*Severnoj arhiv*”, ĉ. XXVI, 1827, nr 6, s. 97–111.
- Chmielowski, Piotr, *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza*, Petersburg 1898.
- Cybulski, Radosław, *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław 1972.
- Czacki, Tadeusz, *Listy do Gotfryd[a] Ernesta Grodka*, tłum. i wyd. Zygmunt Węclewski, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*” (dodatek do „*Gazety Lwowskiej*”), IV, 1876, nr 11, s. 1116–1137.
- Czacki, Tadeusz, *List do Karamzina*, wyd. Jan Wierzbicki, „*Athenaeum*”, 1847, nr 5, s. 193–196.
- Czacki, Tadeusz, *O Karaitach*, [w:] *Pomniki historyi i literatury polskiej*, wyd. Michał Wiszniewski, t. II, Kraków 1835, s. 127–146.

¹⁰⁴ A. Mirga, *Czacki a Cyganie*, [w:] *Rozprawki Tadeusza Czackiego*, red. S. Staszak, Oświęcim 1992, s. 19.

- Czacki, Tadeusz, *O Litewskich i Polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszem Statucie dla Litwy 1529 Roku wydanem*, t. II, Warszawa 1801.
- Czacki, Tadeusz, *Rozprawa o Karaitach*, [w:] *Rosprawa o Żydach*, Wilno 1807, s. 247–272.
- Danowska, Ewa, *Poglądy Tadeusza Czackiego na kwestię żydowską*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. Feliks Kiryk, Przemyśl 1991, s. 159–164.
- Danowska, Ewa, *Tadeusz Czacki 1764–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006.
- Dorn, Bernhard, Rost, Reinhold, *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Pétersbourg*, St. Pétersbourg 1852.
- Dubiński, Aleksander, Włodzimierz Zajączkowski in memoriam, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–4, 1983, s. 183–187.
- Eisenbach, Artur, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.
- Gąsiorowski, Stefan, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt 2008.
- Grabski, Andrzej Feliks, *Oświeceniowy antenat pozytywistów – Tadeusz Czacki jako historyk*, [w:] idem, *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*, Warszawa 1972, s. 54–103.
- Jakubowski, Ireneusz, *Tadeusza Czackiego „Rozprawa o Żydach” a prawo rzymskie*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. LXXII, 2005, s. 9–20.
- Kaczkowski, Karol, *Szkoła Krzemieniecka i Tadeusz Czacki*, [w:] idem, *Wspomnienia 1808–1831*, wyd. Tadeusz Oksza Orzechowski, t. I, Lwów 1876, s. 1–54.
- Knot, Antoni, *Czacki Tadeusz (1765–1813)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński, t. IV, Kraków 1938, s. 144–146.
- Koźłataj, Hugo, *Korrespondencja listowna z Tadeuszem Czackim*, wyd. Ferdynand Koj-siewicz, t. I–III, Kraków 1844.
- Korzon, Tadeusz, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. I–VI, wyd. 2, Kraków – Warszawa 1897–1898.
- Kraszewski, Józef Ignacy, *Pierwsze prace Tadeusza Czackiego S[tarosty] N[owogrodzkiego]*, „Athenaeum”, t. II, 1846, s. 5–66.
- Kraushar, Aleksander, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800–1832*, t. I–IV, Kraków – Warszawa 1900–1906.
- Langier, Cecylia, *Tadeusz Czacki jako historyk*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”. Pedagogika, t. 8/10, 1999–2001, s. 145–157.
- Langier, Cecylia, *Tadeusz Czacki. Pisarz, patriota, działacz oświatowy*, Częstochowa 2007.
- Lelewel, Joachim, *Listy. Oddział pierwszy: Listy do rodzeństwa pisane*, t. I–II, Poznań 1878–1879.
- Lelewel, Joachim, *Przygody w poszukiwaniach i badaniu rzeczy narodowych polskich*, [w:] idem, *Polska dzieje i rzeczy jej*, t. I, Poznań 1858, s. I–C.
- Lelewel, Joachim, *Sprawa żydowska w r. 1859, w liście do Ludwika Merzbacha rozważana*, Poznań 1860.

- Maciejowski, Wacław Aleksander, *Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie* [...], Warszawa 1878. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. VI, oprac. Artur Eisenbach [et al.], Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
- Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi: Z archiwum drukarni i księgarń Józefa Zawadzkiego z lat 1805–1865*, wyd. Tadeusz Turkowski, t. 1, Wilno 1935.
- Melamed, Efim, *Porickij bibliofil*, „Al'manah bibliofila”, vyp. V, Moskwa 1978, s. 115–126.
- Meżyński, Kazimierz, K. C. *Mrongowiusz jako kandydat na profesora gramatyki języków słowiańskich w Gimnazjum Krzemienieckim*, „Rocznik Gdański”, t. XXI, 1962, s. 53–112.
- Mindlin, Aleksandr, *Deätel'nost' komitetov, komissij i sovešanij po evrejskim reformam v Rossii v XIX – načale XX veka*, „Voprosy istorii”, 2000, nr 8, s. 43–61.
- Mindlin, Aleksandr, *Gosudarstvennye, političeskie i obšestvennye deäteli Rossijskoj imperii v sud'bah evreev, 1762–1917. Spravočnik personalij*, Sankt-Peterburg 2007.
- Mirga, Andrzej, *Czacki a Cyganie*, [w:] *Rozprawki Tadeusza Czackiego*, red. Sławomir Staszak, Oświęcim 1992, s. 9–20.
- Neubauer, Adolf, *Aus der Petersburger Bibliothek. Beiträge und Documente zur Geschichte des Karäerthums und der karäischen Literatur*, Leipzig 1866.
- Nowak, Andrzej, *Jan Potocki, Mikołaj Karamzin, Tadeusz Czacki, Joachim Lelewel. Refleksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci XIX wieku*, [w:] idem, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 147–166.
- Osiński, Alojzy, *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, Krzemieniec 1816.
- Pawelec, Mariusz, *Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej*, [w:] *Karaimi*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 92–118.
- Pezda, Janusz, *Volumen hoc deest. Volumen hoc desideratur. O brakach w zasobie rękopisów Biblioteki Książąt Czartoryskich*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa”, t. IV, 2011, s. 115–167.
- Reychman, Jan, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1964.
- Smoleński, Władysław, *Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII wieku*, Warszawa 1876.
- Smoleński, Władysław, *Z dziejów wewnętrznych Polski za Stanisława Augusta*, [w:] idem, *Pisma historyczne*, t. III, Kraków 1901.
- Smoliński, Tadeusz, *Karaimi i bożnica ich w Łucku (cz. 6)*, „Ziemia”, 1912, nr 8, s. 116–119.
- Syrokomla, Władysław, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. I–II, Wilno 1857–1860.
- Szyszman, Simon, *Lettres de Jan Wandorph (XVIIe siècle)*, „Bulletin d'études karaïtes”, vol. I, 1983, s. 87–88.
- Szyszman, Simon, *Où la conversion du roi Khazar Bulan a-t-elle eu lieu?*, [w:] *Hommages à André Dupon-Sommer*, eds. André Caquot, Marc Philolenco, Paris 1971, s. 523–538.
- Tyszkiewicz, Jan, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVII w.*, Warszawa 1989.
- Witkowski, Rafał, *Odezwa Karaimów łuckich w czasach reform Sejmu Wielkiego*, „Almanach Karaimski”, nr 1, 2007, s. 53–58.

- Wolf, Johann Christoph, *Notitia Karaeorum, ex Mardochoei, Karaei recentioris, tractatu haurienda* [...], Hamburgi et Lipsiae 1714.
- Zajączkowski, Ananiasz, *Karaims in Poland. History, language, folklore, science*, Warsaw – La Haye – Paris 1961.
- Zajączkowski, Ananiasz, *Listy do Aleksandra Mardkowicza*, „Almanach Karaimski”, nr 2, 2013, s. 165–187.
- Zajączkowski, Włodzimierz, *Z dziejów gminy karaimskiej w Łucku*, „Myśl Karaimska”, z. 12, 1938, s. 109–110.
- Zelenčuk, Valentin Stepanovič, *Naselenie Bessarabii i Podnestrov'â v XIX v.*, Kišinev 1979.
- Ziółek, Jan, *Sprawa Żydów na Sejmie Czteroletnim*, „Teki Komisji Historycznej PAN Oddział w Lublinie”, t. VI, 2009, s. 9–15.
- Żukowski, Szymon, *Profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Korespondencja i materiały z nim związane ze zbiorów Działu Dokumentacji Muzeum Narodowego w Warszawie*, zebr. i oprac. Kazimiera Żukowska, „Przegląd Wschodni”, t. VII, 2001, s. 517–548.